

RAZVOJ TEORIJE U RUSKOJ I SOVJETSKOJ GEOGRAFIJI*

V. A. Anučin

Geografska nauka u Rusiji razvijala se u vezi s općim progresom svjetske nauke. Veze ruske geografije s mnogim geografskim školama u Evropi bile su vrlo tijesne. Prije svega to se može reći, prvo, za vezu s predstavnicima francuske škole »geografije čovjeka« i, drugo, za odnose s njemačkom geografijom.

Neosporan i vrlo pozitivan je bio utjecaj A. Humboldta na ruske fizičke geografe, koji su preuzeli i razvili najnaprednije, materijalističke ideje svog velikog njemačkog suvremenika. Na neke ruske geografe znatno su utjecale ideje K. Rittera.

Pod jakim francuskim utjecajem (osobito škole Vidala de la Blachea) razvijala se ruska geografija, čiji su predstavnici smatrali geografski determinizam sastavnim dijelom historijskog idealizma, pa su, kao i Francuzi, previše idealizirajući došli do pojma »Zemlje kao cjeline«, nekakve »harmonične« cjeline, ne videći borbu među društvenim klasama.

U radovima ruskih antropogeografa (A. A. Krubera, L. D. Siničkoga, V. P. Semenova -Tjan-Šanskoga i drugih) ima mnogo tačnih postavki i interesantnih činjenica koje ukazuju na povezanost društva i prirode. No prikaz te povezanosti je jednostavan, pažnja je bila koncentrirana na *pasivno* prilagođavanje čovjeka prirodi.¹ Oni su mnogo govorili o utjecaju prirode na život čovjeka, a vrlo su slabo rasvijetlili drugu stranu tog odnosa — utjecaj čovjeka na prirodu.

* Docent Geografskog fakulteta Moskovskog državnog univerziteta Lomonosova V. A. Anučin je osobito poznat u sovjetskom kao i u međunarodnom geografskom krugu kao istaknuti teoretičar metodologije suvremene jedinstvene geografije. Njegova knjiga »Teoretski problemi geografije« izazvala je živ naučni interes i brojne diskusije, ne samo u SSSR-u, nego i u međunarodnom geografskom krugu. Članak za koji smo uvjereni da će biti od velikog interesa za jugoslavenske geografe, je unekoliko preinačen tekst autorovog predavanja održanog u GDH 10. XI 1964.

1) Kao na primjer, utjecaj klime na oblik krova (ravni krovovi u krajevima sa suhom klimom, strmi krovovi u krajevima s vlažnom klimom).

Taj nedostatak (zaista bitno važan) u većoj ili manjoj mjeri značajan je za sve predstavnike jedinstvene geografije koja se temeljila na geografskom determinizmu. A upravo ta koncepcija dominirala je kod svih predstavnika ruske geografije prije revolucije. Vitalnost geografskog determinizma, bez obzira na vrlo uvjerljivu kritiku Helvetiusa, a kasnije i N. I. Černyševskog, u vezi je s nepostojanjem neke druge filozofske doktrine koja bi se suprotstavila geografskom determinizmu, a koja bi istovremeno dala zaokruženu sliku svijeta koji nas okružuje.

Budući da je naučna neodrživost geografskog determinizma postojala sve očividnija, mnogi geografi u Rusiji počeli su »bjeliti« u domenu konkretnih, ponekad izvanredno uskih, istraživanja, izbjegavajući naoko nerazrešiv problem uzajamnog odnosa čovjeka i prirode, i odričući se, prema tome, od geografije kao jedinstvene nauke. Na određenoj etapi razvoja, do prodora marksističko-lenjinističke metodologije u nauku, takav bijeg u uske specijalnosti geografi mogu smatrati čak korisnom pojavom. On je omogućio relativno brz razvoj detaljnih istraživanja. No istodobno je »bijeg« od istraživanja geografskih pojava društvenog karaktera, podizanje »zida« među prirodnim i društvenim granama geografije, stvarno doveo do nemogućnosti upoznavanja geografije Zemlje u cjelini. Takvo neprihvatanje geografskog determinizma nije imalo samo pozitivnu, nego i negativnu stranu. Doista, neprihvatanje geografskog determinizma, s istovremenim negiranjem sveopće povezanosti pojava, i tvrđenje o nemogućnosti razvoja geografije kao posebne nauke, bio je korak natrag, čak prema indeterminizmu.

Sasvim je shvatljivo da čineći taj korak u svojoj istraživačkoj praksi, svi najveći ruski geografi — prirodoslovci istovremeno su istupali protiv indeterminističkog odvajanja čovjeka od prirode, braneci tako jedinstvo geografske nauke. Postojala je još jedna zaista pozitivna pojava. Proučavajući pojedine komponente prirode, učenjaci su u posebnim slučajevima dolazili do zaključka o neophodnosti upoznavanja povezanosti između tih komponenata s drugim elementima prirode. Kako su se reljef, klima, tlo počeli proučavati kao dijelovi cjeline, tj. kao elementi geografske sredine, istraživanje je neizbježno dobilo geografski karakter.

Kao posljedica toga neki su prirodnjaci prelazeći od analize proučavanih dijelova k njihovoj sintezi, istupali s geografskim argumentima, iako nerijetko nisu bili svjesni toga, a organizacijski su ostali izvan »službene« geografije. Tako je nastala zaista čudna pojava koju nalazimo i u našem vremenu. Specijalisti koji se smatraju geografima, koji su se udubili u proučavanje detalja, zapravo su »nestali« iz geografije. A neki predstavnici nauka srodnih geografiji, koji se ne smatraju geografima, prelazeći od analize dijelova k sintezi s drugim elementima geografske sredine — obogaćuju geografsku nauku (kao da su »prišli« geografiji).

Najljepši primjer (ali ni u kom slučaju ne jedini) geografske djelatnosti prirodoslovca koji se nije smatrao geografom, može poslužiti naučna djelatnost V. V. Dokučeva (1846—1903). Prouča-

vajući tlo kao stalno promjenljivu funkciju drugih komponenata prirode, kada je govorio o toj novoj nauci koja je upravo nastajala, on je neposredno došao do suštine geografije. On je pisao: »Nalazeći se *po svojoj prirodi*, može se reći, u središtu svih važnijih grana suvremenih prirodnih nauka kao što su npr. geologija, orohidrografija, klimatologija, botanika, zoologija, i konačno nauka o čovjeku u najširem smislu riječi, i tako prirodno *zblizujući* i štoviše *povezujući* ih, ta, još vrlo mlada, ali zato izuzetno značajna, naučna disciplina svake godine postiže nove uspjehe i tekovine... i nije daleko vrijeme kada će ona *po pravu i po velikom značenju za sudbinu čovječanstva* zauzeti potpuno samostalno i vodeće mjesto, sa svojim specifičnim, strogo određenim zadacima i metodama, ne miješajući se s već postojećim granama prirodnih nauka, a još manje s jako razgranatom geografijom. (V. V. Dokučaeov, Sočinenija, t. VI, M. — L. 1951, str. 416—7.)

Treba se zamisliti nad sadržajem gornjeg citata, jer je u njemu dana u suštini tačna definicija geografije. Pri tome je potrebno uzgredno obratiti pažnju na posljednju primjedbu Dokučaeova o »razgranatoj geografiji«. Njen doista jednostavan razvoj u smjeru diferencijacije dovelo je do tog stanja »razgranate« nauke, koja je postepeno prerastala u šaren konglomerat čiji dijelovi nisu spojeni ničim zajedničkim. Učenje Dokučaeova vrlo je daleko od takvog »konglomerata«.

Karakteristično je da Dokučaeov razmatra svoje učenje *unutar* prirodnih nauka, što daje povod za mišljenje da se njegov sud odnosi samo na čiste prirodne nauke. Ustvari, uključanje »učenja« u prirodne nauke povezano je sa »širim shvaćanjem ove grane znanosti. Dokučaeov je i čovjeka uključio u jedinstvenu prirodu, i teško se može smatrati slučajnim njegovo razgraničenje »novog učenja« od svih ostalih grana prirodnih nauka. U svojoj suštini, učenje o zakonima koji upravljaju brojnim i raznovrsnim odnosima i uzajamnim djelovanjem između mrtve i žive prirode, a isto tako i između prirode i ljudskog društva, leži na »prijelazu« među prirodnim i društvenim naukama, drukčije rečeno, to je učenje o *geografskoj središnji* ljudskog društva.

Učenje Dokučaeova jedan je od prvih pokušaja naučnog, teorijskog objašnjenja suvremene geografije, koji po suštini svog predmeta daleko prelazi okvire »bez čovječnog« prirodoznanstva.

Proučavajući Zemljin pejzaž, suvremena geografija se stvarno dobrim dijelom bazira na učenju Dokučaeova kad ona razmatra svoj opći predmet (geografsku sredinu) ne samo kao rezultat uzajamnog djelovanja, nego kao i sistem koji ostvaruje proces uzajamnog djelovanja, kao sredinu društvenog razvoja koja se mijenja u tom procesu, ali i utječući na promjenu života društva. Uključanje »čovjeka« u materijalni svijet prirode govori o tome da je Dokučaeov shvatio suštinu odnosa između društva i prirode kao relaciju *unutar* jedne cjeline. Pri svemu tome on je izdvojio ljudsko društvo kao *poseban* dio koji se nalazi u prirodi, i predlagao je da se razmatraju veze, s jedne strane, između komponenata prirode, a s druge strane

među njenim organskim sastavnim dijelovima i čovjekom. Ne istiskujući čovjeka iz prirode on je u isti mah njega suprotstavljao ostaloj prirodi kao subjekta objektu, kao posebni oblik, a za to upoznavanje je potrebno poznavanje specijalnih nauka. Ali ovo suprotstavljanje shvaćalo se *relativno*, a ne apsolutno, kao suprotstavljanje dvaju dijelova različite kvalitete, ali dijelova jedinstvene cjeline. Međusobne odnose i djelovanja na Zemlji Dokučaeu je postavio u osnovu svojeg shvaćanja ljudskog života razmatrajući ih kao sredinu koja omogućuje društveni razvoj. Tako je on nazvao i jedan svoj rad: »Primordijalni i vječni uvjeti života čovjeka i njegove kulture«. (V. V. Dokučaeu, Soč., t. VI, str. 375—7.) Pri tome on nigdje i nikada nije govorio da je njegovo naučavanje učenje o uzrocima društvenog razvoja, i nije prenosio zakone prirode u sferu društvenih odnosa. Još više, promatrajući borbu čovjeka s prirodom on je govorio o značenju *društvenog uređenja* u toj borbi. Ne vladajući velikim naučnim otkrićima koje su učinili Marx i Engels, Dokučaeu je stihijski, ali u biti tačno odredio objekt koji je u naše vrijeme postao predmet geografije. U tome je njegova golemo zasluga kao teoretičara geografske nauke.

Određeno jedinstvo svega što proučavaju geografske nauke vidio je i D. N. Anučin (1843—1923). Njegovo naučno stvaralaštvo malo je nalik na put koji je u nauci prošao V. V. Dokučaeu. No u svojoj filozofskoj osnovi, u svojim općim teorijskim postavkama, oni su mnogo puta istupali s posve bliskih pozicija. To nije čudno jer su oba ova učenjaka, koji se toliko razlikuju, u svom pogledu na život stajali na poziciji stihijskog (nespoznatog) materijalizma s jakim udjelom dijalektike. D. N. Anučin je geografiju smatrao naukom koja proučava prirodne uvjete na Zemljinoj površini, a nalaze se u nerazdvojnoj vezi sa čovjekom. Prirodu i čovjeka treba proučavati u njihovu jedinstvu i međusobnom djelovanju. Smatrajući da geografija mora proučavati ne samo prirodne, nego i društvene uvjete, D. N. Anučin je shvatio, iako očito ne posve jasno, kvalitetna svojstva društva. To se vidi iz podjele geografije na kojoj je on inzistirao. Radeći na konkretnim istraživanjima on je, po pravilu, odvajao proučavanje predmeta društvenog karaktera od prirodnih objekata. Ali, priznavanje neophodnosti takve diferencijacije nije ga dovelo do pozitivističkih zaključaka o neizbježnosti likvidacije geografije u cjelini. On je bio protivnik »cijepanja« geografije. Razlike među specijalnostima on je uvijek shvaćao kao razlike *unutar cjeline* koja se ne može upoznati jednostavnim sumiranjem rezultata posebnih istraživanja. Govoreći o budućnosti geografije on je tvrdio »... da je, s jedne strane, potrebno očekivati veću specijalizaciju raznih grana geografije, a s druge strane tjesniju vezu među raznim geografskim disciplinama«. (D. N. Anučin, *Geografičeskie raboty*, Moskva 1954, str. 318.) Priznavajući potrebu specijalizacije on je isticao da je nju potrebno provoditi unutar geografije, i da specijalizacija u geografiji nije uvijek korisna. U nizu slučajeva sintetičko prilaženje ima prednost pred analitičkim, a to se prije svega odnosi na regionalne radove.

Ideje D. N. Anučina preuzeli su i dalje razvili njegovi brojni učenici (A. A. Kruber, L. S. Berg, A. A. Borzov, A. N. Džavahašvili, I. S. Ščukin i mnogi drugi učenjaci). U ovom slučaju treba nešto reći o A. A. Borzovu (1874—1939) koji je dobro poznat, ali čije su mnoge ideje dugo ostale izvori interesa suvremenih istraživača, na što je potpuno ispravno nedavno obratio pažnju N. A. Solncev.²

Po svojoj su se dubini, i po utjecaju na poglede njegovih suvremenika, kako u Rusiji, tako i u inozemstvu, isticali teorijski stavovi Borzova. Odnos prema prirodi kao cjelini — eto, to je ono što, po njegovu mišljenju, izdvaja geografiju od drugih nauka. Za geografa je svaka pojava važna u njenoj prirodnoj geografskoj sredini: biljka, na bazi određenog reljefa, pod utjecajem određene klime... u skladu s određenim tlom, u sredini određenih biljnih oblika i njihovih skupina, u uvjetima pod utjecajem životinja i čovjeka i njegove prirode itd. Shvaćajući neophodnost diferencijacije geografije A. A. Borzov je u tome vidio samo jednu stranu razvitka; kao posljedica diferencijacije, geografija — po tvrdnji Borzova — ne samo da ne iščezava, nego obratno — ona jača. »Izgleda na prvi pogled paradoksalno, ali tek onda kad su se od geografije trajno otcijepile sve suvremene nauke o Zemlji i organizmima koji ju naseljavaju, koje su prije bile u njenom okviru, — kada, činilo se, — u prirodi i životu nije ostao ni jedan objekt koji nije prisvojila neka druga nauka, tek tada je geografija našla svoj današnji smisao i svoj istinski sadržaj.« A. A. Borzov je jasno shvatio neophodnost i trajnost geografije kao nauke bez koje nije moguće zamisliti život društva, jer su ljudi već u samom početku civilizacije morali proučavati sredinu u kojoj su živjeli. Tu sredinu oni su morali proučavati i u kasnijim etapama svoje historije, jer bez poznavanja sredine nije moguć progres, nije moguć sve složeniji život ljudskog društva.

Međutim, razvoj geografije u Rusiji bio je krajnje proturječan. Bez obzira na progresivne ideje i smjela predviđanja, bez obzira na pojavu teorijskih koncepcija koje su geografiju stavile u red važnih sintetičkih nauka, praksa naučnih istraživanja isticala se krajnjom jednostranošću. Ona je gotovo isključivo vodila ka diferencijaciji, malo se koristeći genijalnim anticipacijama V. V. Dokučaeva. Ne samo geografija, nego i fizička geografija počela je gotovo sasvim prelaziti na proučavanje bezbrojnih detalja odijeljenih, otrgnutih jednih od drugih. Odijeljeni dijelovi fizičke geografije počeli su se povezivati s naukama srodnima geografiji, tj. proces diferencijacije geografije provodio se (i provodi se) integracijom posebnih »geografija« s drugim granama prirodnih nauka.

Takva diferencijacija pokazuje se ponekad kao neizbježni i *jedinstveni* oblik razvitka. S tim se ne možemo složiti. U stvari u da-

2) N. A. Solncev, Teoretičke ideje A'leksandra Aleksandroviča Borzova, Vestnik Moskovskogo Unjverzitetu, 2, 1964. Iz ovog smo rada preuzeli niže navedene stavove A. A. Borzova.

nom slučaju dolazi se do izopačenog, jednostranog razvoja i integracije. Konačno, specijalizacija je neophodna. Tko ne zna da se analizom dijelova jedne cjeline dublje upozna je te dijelove, pa prema tome i samu cjelinu koju oni čine. Seciranje cjeline neophodan je uvjet spoznaje. Ako duboko ne proučimo dijelove, nikada ne ćemo upoznati cjelinu. Anatomija nam omogućuje da upoznamo tijelo, ali ne čovjeka. Cjelina, kao što je poznato, nije jednostavna suma dijelova iz kojih se sastoji, pa proučavanjem cjeline *samo* raščlanjivanjem »gubimo« cjelinu iz sfere spoznaje.

Takav jednostavni razvoj i u teoriji je postepeno dovodio do nestanka jedinstva objekata svih »geografija«, koje je postojalo u V. V. Dokučeva, D. N. Anučina, A. A. Borzova, L. S. Berga. Nepostoja-nje dovoljno razrađene opće teorijske koncepcije geografije još je više naglašavalo jednostrani karakter njenog razvoja, jačajući centrifugalne sile u njoj.

Prema tome, nije čudo da su mnogi teorijski stavovi klasika ruske geografije sve do naših dana sačuvali svoju naučnu vrijednost i aktuelnost.

U ruskoj geografiji bilo je i predstavnika pozitivističkih shvaćanja, koja su se odražavala prije svega u omalovažavanju filozofije i teorije ili, kako je primijetio već spomenuti A. A. Borzov, u »teorijskoj bezbrižnosti«. Postojala su mišljenja da teorija može izrasti samo na plodnom tlu stalno novih činjenica, ali se mora ograničiti na uopćavanje činjeničnog materijala. Slična shvaćanja javljaju se katkad i u naše doba.

Konačno, važnost teorijskih izvoda do kojih se došlo na plodnom tlu stalno novih činjenica izvanredno je velika. Ali nikako se ne smije svoditi teorija samo na to negirajući pri tome važnost metode apstrakcije. Teorije i hipoteze moraju ići znatno dalje nego što to omogućuje činjenični materijal i rezultati empirijskih istraživanja. Inače će teorija rasvijetliti prošlost nauke, a ne put po kojem se kreće, svijetlit će natrag, a ne naprijed. Teorijski izvodi moraju na kraju dati izvjesne rezultate empirijskim istraživanjima, no oslanjajući se na te rezultate teorija mora ići dalje i tu ona ne može postojati bez apstrakcije, i u njoj moraju biti izvjesni elementi pretpostavke (hipoteze) koji će u budućnosti ući u sadržaj teorije, ili će biti odbačeni. Međutim, ponavljajući staru pozitivističku formulu da je »svaka nauka sama za sebe filozofija« geografi, koji nisu procijenili važnost teorije, obično istupaju za krajnju specijalizaciju, ne smatrajući geografiju naukom, nego samo kompleksom posebnih nauka. Svaka geografska nauka se tobože mora ograničiti svojom vlastitom teorijom. Nama oceanolozima opća teorija geografije nije potrebna, ona nam ništa ne daje, nama je potrebna teorija koja bi nam pomogla istraživati naš vlastiti objekt. Slična takva rasuđivanja može se ponekad čuti od predstavnika posebnih grana geografije, koji geografiju ne smatraju naukom.

Istupajući za nastavak jednostranog, specijalističkog razvoja i negirajući neophodnost sinteze, ovi učenjaci nepravilno shvaćaju

suštinu specijalizacije koju oni ograničavaju samo okvirima konkretnog proučavanja posebnih komponenata Zemljinog pejzaža. Međutim, suština specijalizacije je šira. Ona uključuje specijalne radove i u području metodologije, premda oni i ne moraju biti neposredno povezani s radom u pedološkom (ili bilo kojem drugom) laboratoriju. Pristaše specijalizacije, koji osim nje ništa ne vide, istovremeno su — što nije paradoksalno — ponekad protiv specijalizacije ako ona prelazi granice proučavanja pojedinih komponenata prirode. Pokazalo se da specijalizacija u oblasti teorije i metodologije nije nužna, pa svaki pedolog i oceanolog može slobodno rješavati bilo koje teorijske i metodološke probleme geografije.

Međutim, u svakoj nauci (tim više što je ona opsežna) moraju postojati specijalne grane. Kao što je filozofija neophodna za razvoj svih nauka, tako je geografija u cjelini (opća geografija) neophodna za razvoj svake geografske nauke kojima je opća geografija prije svega teorijsko-metodološka osnova. Bez toga pojedine geografske nauke gubile su (i gube) osjećaj *povezanosti* s drugim granama koje u tom slučaju postaju periferni dodatak nauka srodnih geografiji (fizika, geologija, ekonomija itd.).

U svakom području ljudskog znanja specijalizacija ima progresivno značenje, ali samo uz jedan uvjet, a to je da produbljivanje jedne posebne nauke mora ići paralelno s razumijevanjem i očuvanjem veze s drugim granama dotične nauke, što je moguće jedino onda kada se diferencijacija kombinira s integracijom, a tako u geografiji nažalost nije bilo. Pri tome nije nužna samo integracija geografskih nauka, nego i integracija pojedinih grana geografije sa srodnim naukama. Ekonomski geograf mora znati koristiti u svom interesu rezultate ekonomskih nauka, geomorfolog ne može raditi ako je otcijepljen od geologije, a klimatolog od meteorologije. Uspostavljanje »aktivnih veza« sa srodnim naukama neophodan je uvjet svakog konkretnog istraživanja. Ali te veze nužno treba koristiti s *određenim ciljem*. One moraju obogatiti *geografsko* istraživanje. Kad toga nema, i kad se veze sa srodnim naukama uspostavljaju na račun *rascjepa* sa srodnim geografskim naukama, kad parcijalni predmet prestaje biti parcijalan i postaje samostalna cjelina u kojoj se javlja bezbroj novih predmeta, tada mi nemamo nikakvo »uspostavljanje veze«, već *prijelaz* u nauku srodnu geografiji, odlazak iz geografije u tu srodnu nauku. Geografska analiza postaje fizička analiza, a to nerijetko biva s klimatolozima koji se pretvaraju u meteorologe (tj. geofizičari u fizičare), ili ekonomska analiza, kako se događa s ekonomskim geografima koji se pretvaraju u ekonomiste.

Takvi »prijelazi« su dokaz o postojanju opće međusobne povezanosti pojava, oni potvrđuju pravilnost determinističkog pogleda na svijet, dokazuju uvjetovanost postojanja grana (prijelaza) između pojedinih dijelova jedinstvene nauke. No oni su dokaz i o neuspjehu geografije koja postaje »sluga mnogih gospodara«, gubeći istovremeno svoj vlastiti cilj. Geografi postaju »drugorazredni

dubleri«. Oni dupliciraju radove geologa, biologa, fizičara, ekonomista itd., dok istovremeno *ne ispunjavaju svoj zadatak*, ne daju radove koji karakteriziraju geografsku cjelinu. Stvar ide dotle da se među »geografima« stvara sve manje i manje specijalista koji bi bili sposobni dati geografske radove, vršiti geografska istraživanja.

* * *

Opća slika ruske geografije u periodu prije revolucije izgledala bi ovako: Na jednoj su strani bili predstavnici jedinstvene geografije osnovanoj na geografskom determinizmu, nastojeći dati radove iz kojih bi se vidio međusobni odnos društva i čovjeka, ali su pri tome očigledno precjenjivali utjecaj prirode na razvoj društva. Prirodi se često pridavalo značenje uzroka koji određuje razvoj društva. Specifični zakoni društvenog razvoja ili su se ignorirali, ili potcjenjivali. Pri tome su se obilno koristile postavke buržoaske filozofije. Veliki je utjecaj imala idealistička filozofija koja je među ruske geografije prodrila ne samo neposredno nego i posredno, kroz radove K. Rittera i A. Hettnera.

Od brojnih antropogeografskih radova ruskih predstavnika jedinstvene geografije najznačajniji su vjerovatno bili radovi V. P. Semenova - Tjan - Šanskog i L. D. Sinickog, ali ni u njima nije bilo malo osnova za antinaučne, reakcionarne izvode, iako treba primijetiti da do takvih zaključaka nisu došli spomenuti učenjaci.

Na drugoj je strani bila fizička geografija među čijim su predstavnicima bili i zagovornici neophodne njene integracije s prirodnoznanstvenim granama geografije, ipak se ona razvijala pretežno u području prirodnog kompleksa geografske sredine, sve više i više se udaljujući od bilo kakvog proučavanja međusobnih odnosa prirode i društva. Konačno, postojao je i zametak ekonomske geografije potpuno odvojene od fizičke geografije, a bila je pomoćna grana ekonomske nauke. U ovom slučaju radi se o tako zvanom statističkom smjeru u ekonomskoj geografiji. O tom smjeru koji je prevladavao u ekonomskoj geografiji predrevolucionarne Rusije treba posebno reći nekoliko riječi.

Dobro je poznato da su u Njemačkoj bili jako rasprostranjeni neokantovski pogledi na geografiju kao nauku o sadržaju prostora ili razmještaju raznih objekata i pojava. Badenski neokantovci su držali da se nauke o prirodi i nauke o čovjeku ne mogu sjediniti ni u kakvu opću granu ljudskog znanja, jer je to protivuriječilo kantovskoj šemi klasifikacije nauke. Zato su se svi oni izjasnili za dvije potpuno različite nauke: geografiju prirode i geografiju društva. Na temelju takvih shvaćanja u Njemačkoj, razvila se kameralna statistika koja je bila potpuno odvojena od prirodnih nauka; tako je bilo i s trgovačkom geografijom. Ove pomoćne grane imale su izvjesno praktično značenje dajući činjenični materijal neophodan za razrez poreza i ispitivanje mogućnosti postizanja rentabilnosti trgovačkih operacija. Budući da su bile korisne za činovnike državnog aparata, ove »nauke« su podsticane u birokratskim državama,

ne samo u Njemačkoj, nego i u Rusiji. Statistički smjer u ekonomskoj geografiji bilo je svojevrsno »rusko izdanje« njemačke kame-ralne statistike, a bila je povezana s trgovačkom geografijom.

U poređenju s radovima ekonomsko-geografskog karaktera koji su se pojavili u Rusiji već u XVII st., to je, i u teorijskom i u praktičnom smislu, bio veliki korak natrag, napose u periodu likvidacije ekonomske razdrobljenosti Rusije u vezi s razvojem kapitalizma poslije ukinuća kmetstva. Naročito veliku naučnu važnost imali su ekonomsko-geografski radovi V. N. Tatiščeva koji je, za svoje vrijeme, imao neobično progresivnu koncepciju geografije kao nauke o prirodi, stanovništvu i privredi država i regija. Termin ekonomska geografija prvi je uveo M. V. Lomonosov; ni taj najveći učenjak Rusije nije odvojio proučavanje gospodarstva od proučavanja prirode. Zapravo, baš od Lomonosovljeva vremena svi su progresivni učenjaci prihvatili činjenicu o međusobnoj povezanosti prirode i ljudi. On je naučno pripremio geografske ekspedicije koje su u okvir svojeg interesa uključivale stvari povezane s gospodarskom djelatnošću stanovništva. Izuzetno progresivnu važnost su imali radovi K. I. Arseneva, osobito oni koji su bili povezani s regionalizacijom Rusije, i konačno cijela naučna škola P. P. Semenova-Tjan-Šanskog čiji su predstavnici obavili golem posao na ekonomsko-geografskom proučavanju naše domovine. Ovi radovi jako su interesirali K. Marxa, a visoku im je ocjenu dao V. I. Lenjin.

Ali progresivne tekovine ruske nauke nisu prihvatili predstavnici statističkog smjera u ekonomskoj geografiji čije je gnoseološko korijenje raslo u potpuno drugom smjeru, išlo je prema školi badenskih neokantovaca. Da bi shvatili uzroke zašto društvene grane geografije u Rusiji nisu napredovale, nego su nazadovale, nije dovoljno govoriti samo o postanku statističkog smjera u ekonomskoj geografiji. Za to je nužno potrebno sjetiti se Marxove kritike buržoaske političke ekonomije. On je pisao da politička ekonomija, koja je nastala u periodu kada se buržoazija tek borila za vlast, s pretvaranjem buržoazije u reakcionarnu klasu gubi naučni karakter. »U isti mah, — piše Marx, — kucnuo je smrtni čas buržoaskog ekonomiji. Od sada za buržoaskog ekonomistu problem se ne sastoji u tome da li je pravilna ili nije pravilna ova ili ona teorija, nego je u tome da li je ona korisna ili je štetna za kapital, povoljna ili nepovoljna, da li se slaže s političkim potrebama ili ne. Nekorisna naučna istraživanja zamjenjuju se pristranom, servilnom apologijom«. (K. Marx, Kapital t. I, str. XVII.) Ova Marxova analiza može se odnositi i na druge društvene nauke, naročito na ekonomsku geografiju, koja se u uvjetima carske Rusije sve više i više preobražavala u »servilnu apologiju« gubeći karakter istinske nauke. Nije čudo da se pritom progresivne ideje ekonomske geografije, koje su se u Rusiji pojavile već u XVIII. st., nisu mogle razviti, a umjesto njih su se razvijale reakcionarne ideje posuđene od Njemačke. Tek kasnije za vrijeme sovjetske vlasti, progresivne ideje ruske geografije su došle do izražaja i dalje su se razvijale.

Statistički smjer u ekonomskoj geografiji bio je predstavljen prije svega tako zvanom »školom« V. E. Dena, čiji su se pogledi bazirali na neokantovskoj filozofiji. On je smatrao da ekonomska geografija kao nauka nema određen objekt istraživanja, smatrao ju je specifičnom dopunom ekonomske historije i konkretnom dopunom političke ekonomije. »... ekonomska ili gospodarska geografija, čiji je cilj proučavanje suvremenih pojava gospodarskog života u njihovu geografskom razmještaju, pri čemu se to proučavanje može vršiti bilo po pojedinim granama gospodarskog života (poljoprivreda, rudarstvo, metalurgija i prerađivačka industrija, trgovina, prometni putovi, veze), bilo po pojedinim krajevima. . . Gospodarska geografija je dopuna gospodarske historije; ova potonja proučava ekonomski život u prošlosti, a prva u sadašnjosti«. (V. E. Den, Kurs ekonomičeskoj geografii, L. — M. 1925, str. 3—4.)

U prvim godinama poslije velike oktobarske revolucije statistički smjer je potpuno gospodario u ekonomskoj geografiji; bila je potpuno odvojena od fizičke geografije, a nikakve veze nije imala s antropogeografijom. Pogled na ekonomsku geografiju kao na »čisto« ekonomsku nauku bili su osnova za mnoge slične postavke, pa je ekonomska geografija potpuno istrgnuta iz sistema geografskih nauka.

Neokantovsko shvaćanje ekonomske geografije kao dopune gospodarske historije sa svoje strane je postalo temelj »prostornog« određivanja njenog predmeta. V. E. Den je samo u nešto izmijenjenom obliku obnovio Rikkertovu klasifikaciju nauka. Po Denu, kao i po Rikkertu, među prirodnim naukama (tj. fizičkom geografijom) i društvenim naukama (tj. ekonomskom geografijom) postoji zid. Ekonomska geografija tretirana je kao dopuna ekonomiji, kao jedna od njenih grana, ali s posebnom »prostornom« zadaćom, kao nauka o razmještaju svega u prostoru. Takvo shvaćanje objekta ekonomske geografije jako se rasprostranila među sovjetskim geografima i sve do danas nije potpuno iskorijenjeno.

Statistički smjer u ekonomskoj geografiji davao je samo opise koji su samo formalno pripadali geografiji, u kojima se govorilo o tome koja je grana narodne privredne više, a koja je manje, razvijena, i kakve su karakteristike narodne privrede oijele zemlje. To su bila praktička obavještenja o pojedinim granama privrede, ali bez ikakve međusobne veze, ne vodeći računa o utjecaju prirode na razvoj gospodarstva. Takva obavještenja nisu bila u stanju da ukažu na bitne regionalne razlike u privredi zemlje, a da se i ne govori o utvrđivanju najracionalnijih putova gospodarskog razvoja pojedinih regija.

U teorijskom smislu, utjecaj V. E. Dena na sovjetsku geografiju bio je krajnje negativan. On je potpuno likvidirao kompleksnost u geografskim istraživanjima, jer je postavljena najoštrija granica između ekonomske i fizičke geografije. Shvaćanje da ekonomska geografija nije geografska nauka, shvaćanje koje se još uvijek tu i tamo susreće u sovjetskoj štampi, neposredna je posljedica Denovih stavova.

Teorijski stavovi Dena i njegovih sljedbenika (uglavnom lenjin-gradskih ekonomskih geografa) nisu samo logički dovodili do likvidacije geografije kao nauke, nego isto tako i do likvidacije ekonomske geografije dovodeći do mehaničkog ujedinjavanja organski ničim ne povezanih informacija. Kompleksno, regionalno priloženje je odbačeno.

Interesantno je primijetiti da su kasnije pojedini predstavnici Denove »škole« obraćali pažnju na regionalne karakteristike. No u suštini, dane su karakteristike tih grana privrede, ali ne u mjerilu cijele zemlje, nego u mjerilu njenih pojedinih dijelova. Jedino u čemu su »denovci« koristili nauci je sastavljanje statističkih priručnika, — što je bez sumnje potrebno, — ali to spada u statistiku, a ne u geografiju.

Odmah poslije postanka sovjetske republike nastala je životna potreba obnavljanja uništene narodne privrede. Smjesta je bio postavljen zadatak ne samo obnavljanja, nego i izgradnje novog gospodarstva postavljenog na plansku osnovu. Ovu životnu potrebu jasno je formulirao V. I. Lenjin.

Planski razvoj gospodarstva neizbježno pretpostavlja teritorijalnu diferencijaciju u gospodarskoj specijalizaciji, a za to je potrebno konkretno poznavanje prirodnih i ekonomskih uvjeta u svim najvažnijim dijelovima zemlje. Međutim, tradicionalni statistički smjer u ekonomskoj geografiji tog vremena nije mogao odgovoriti na nove zahtjeve prakse. Ona je ostala po strani od ostvarenja ideja ekonomske regionalizacije istaknutih u radovima prvog gospodarskog plana sovjetske republike, u GOELRO-u, koji je Lenjin nazvao »drugim programom partije«.

Plan GOELRO postavio je pitanje neophodnosti drukčijeg metodološkog prilaženja proučavanju gospodarstva. Nisu bili potrebni samo opisni statistički materijal, nego i poznavanje karakteristike cijelog sklopa tih grana. Postavio se zadatak proučavanja gospodarstva u cjelini i u njegovu *regionalnom* aspektu.

Iz ove je potrebe nastala nova nauka — sovjetska ekonomska geografija, a dala joj je i prve metodološke osnove. Profesor I. G. Aleksandrov postavlja i obrazlaže pojam *ekonomske regije*. On je odgovorio na zahtjeve gospodarske prakse, istupio je s dokazima o neophodnosti postojanja jedne nauke koja bi narodno gospodarstvo proučavala u teritorijalnom aspektu. On je pisao da »... teritorija Rusije s raznom klimom, tлом, rudnim blagom, gustoćom naseljenosti i kulturom, manje nego bilo što drugo dozvoljava operiranje sa srednjim vrijednostima kad se radi o cijelom gospodarstvu, reguliranju privrede, organiziranju industrije, transporta i trgovine u ruskom mjerilu, kako se kod nas donedavno običavalo govoriti.« (I. G. Aleksandrov, *Osnovy hozjajstvennogo rajonirovanija*, M. — L. 1924, str. 3.)

Metodološke ideje geografskog karaktera koje su nastale u Gosplan-u prihvatili su u partijskim školama gdje nastavnički kadar nije bio buržoaskog podrijetla, (koji bi bio odgojen u tradicional-

nom statističko-ekonomskom duhu), nego obratno, najuže je bio povezan s partijom, s neophodnim potrebama koje je život postavio pred mladu sovjetsku državu.

Komunistički univerzitet J. M. Sverdlova bio je 1920-tih godina najveća visokoškolska ustanova u zemlji s najboljim partijskim kadrovima, kako nastavnim, tako i studentskim. Upravo toj visokopartijskoj školi bilo je suđeno da bude kolijevka sovjetske ekonomske geografije, koja je uspostavila kontakt s fizičkom geografijom, naslijedivši najljepše tradicije nekadašnje ruske geografije.

U tom periodu (1920-ih godina) na tom univerzitetu su predavali V. I. Lenjin, M. I. Kalinjin, G. M. Kržižanovski, a među redovnim predavačima bili su A. S. Bubnov, A. V. Lunačarski, A. S. Lozovski, P. I. Stučka, E. M. Jaroslavski. God. 1921. ekonomsku geografiju je počeo predavati N. N. Baranski.

Izuzetni su bili i studenti. Sjećajući se svoje djelatnosti na »Sverdlovki« N. N. Baranski piše: »Studenti 'Sverdlovke' su po svom sastavu bili izuzetan auditorij. To nisu bili daci, nego potpuno samostalni, razumni ljudi koje su duboko interesirali gospodarski problemi njihove zemlje, pažljivo su — kao pravi »gospodari« — pratili njen razvoj, i potpuno su shvatili njeno golemo, u pravom smislu svjetsko značenje njenih uspjeha na privrednoj fronti. Jedno sam vrijeme ondje vodio i seminare... i mogu reći da ozbiljniji jeg seminara (po sastavu slušatelja) nikada nisam imao niti na sveučilištu, čak ni s aspirantima. Glavno po čemu su se sverdlovci izdvajali od ostalih mojih brojnih slušatelja je upravo odnos prema maćina prema izgradnji svoje zemlje. Ona ih je interesirala kao neposredne učesnike te gospodarske izgradnje, pa su ju kritizirali sa stanovišta efikasnosti, tehničke i ekonomske racionalnosti, u tom smislu i sa stanovišta ispravnosti njenog razmještaja u prostoru. Ja sam nastojao ucijepiti im osobito ovo posljednje...«

Rad s takvim auditorijem za mene je bio pravi užitek, a takav sastav bio je najjači stimulanis za stalno usavršavanje predavača za stalno usavršavanje predavanja. Upravo iz predavanja prvim generacijama »sverdlovaca« nastao je moj kurs ekonomske geografije, a ja sam postao — ekonomski geograf.

Katedra ekonomske geografije na Komunističkom univerzitetu Sverdlova bila je prva katedra koju sam ja držao, i jedno od prvih katedri ekonomske geografije osnovanih u novim sovjetskim uvjetima, a koju su vodili novi ekonomski geografi s novim metodama u duhu propagande proizvodnje, za novi auditorij koji se sastojao iz praktičara socijalističke izgradnje.

Ovu je činjenicu svakako potrebno istaći, jer je ona važna za historiju cijele sovjetske ekonomske geografije«. (N. N. Baranski. Moja žizn v ekonomičeskoj geografii, Geografija v škole 1, M. 1964.)

Ovaj izvod iz uspomena N. N. Baranskog sjajan je prikaz vremena u kojem je nastala sovjetska ekonomska geografija. Teško je pri-

tom ocijeniti ulogu N. N. Baranskog u izgradnji i razvoju ne samo ekonomske geografije nego i cijele sovjetske geografije; da bi se pokazala u punom svjetlu bila bi potrebna opsežna monografija. U ovom slučaju ograničavamo se na prikaz samo najvažnijih idejnih strana u razvoju sovjetske geografije u njenim prvim etapama, prikazujemo osnovne teorijske koncepcije koje su se pojavile u geografiji SSSR-a.

Regionalna ekonomska geografija zaista nije mogla bolje odgovoriti potrebama društvene prakse. Regionalizacija je postala najvažnija metoda prilikom planiranja razvoja narodne privrede pri čemu se pod regijom mislilo na »...specifičnu, po mogućnosti ekonomski zaokruženu teritoriju zemlje koja bi, zahvaljujući kombinaciji prirodnih osobina, kulturnih tradicija, stanovništva, razvijenosti proizvodnje, bila jedna karika u narodnoj privredi«. (Voprosy ekonomičeskogo rajoniravanja, M. 1957, str. 103.) Regionalna ekonomska geografija utvrđivala je ekonomsko geografske karakteristike regija, koji proizlaze iz samih činjenica koje određuju individualnost stanovite regije, a koje proizlaze iz stupnja razvoja proizvodnih snaga i karaktera proizvodnih odnosa, prirodnih uvjeta i bogatstva, historijske prošlosti (koja je odredila specifični nacionalni sastav, gustoću naseljenosti i radne navike stanovništva).

Regionalizacija se prije svega smatrala kao mjera za stvaranje neophodnih uvjeta za racionalno korištenje energetske izvora zemlje, industrijskog, transportnog i poljoprivrednog njenog potencijala. Prebrođavanje energetske krize pretpostavljalo je teritorijalnu diferencijaciju i neizbježno je vodilo »... k podjeli Rusije na određene energetske rajone, kriza transporta postavila je problem željezničkih okruga, već prvi pokušaji reguliranja trgovine žitom neodložno su zahtijevali podjelu zemlje na određene 'žitne' regije itd.«, rekao je G. M. Kržizanovski (Voprosy ekonomičeskogo rajonirovanija, M. 1957, str. 98.)

Zato je plan GOELRO istovremeno bio i plan ekonomske regionalizacije. »Kod izrade racionalnog privrednog plana zemlju treba podijeliti na privredno samostalne jedinice, regije«. (Plan GOELRO, M. 1955.) Plan je prvi puta postavio zadatak *regionalizacije*, a regionalna ekonomska geografija postala je nauka koja je rješavala potrebe društvene prakse; to je i kasnije uvijek bila njena karakteristična osobina.

Sovjetska ekonomska geografija, čiji je prvi tumač bio N. N. Baranski, oštro se razlikovala od statističkog smjera u ekonomskoj geografiji (grane ekonomije) koji je »naslijedila« od buržoaske Rusije. Razlike su nastale kao posljedica postojanja drukčijih *ciljeva*, drugih *objekata* proučavanja, drukčijih *metoda* spoznaje.

Cilj je bio određen nužnošću ekonomske regionalizacije zemlje. Objekt su proizvodno — teritorijalni kompleksi, i njihovi međusobni odnosi, koji su toliko različiti na teritoriji naše zemlje. Metode su: konkretno prilaženje materijalističkoj dijalektici čiji je cilj upoznavanje predmeta u njegovu teritorijalnom razvoju. Takve principi-

jelno važne razlike u cilju, objektu i metodi istraživanja prema statističkom smjeru u ekonomskoj geografiji dovele su i do razlika u sadržaju između tih dviju nauka koje su jednake po nazivu, a tako se bitno *razlikuju* po svom sadržaju.

U svom daljnjem razvoju, regionalna ekonomska geografija sve je više dolazila do metode kompleksnog istraživanja kako ekonomskih, tako i prirodnih uvjeta u njihovu teritorijalnom sklopu, uspostavljajući *organske veze* s fizičkom geografijom. Regionalna ekonomska geografija postala je posebna grana geografije, a predstavnici te nauke: N. N. Baranski, N. N. Kolosovski, N. V. Morozov, J. G. Sauškin i mnogi drugi, često su istupali s radovima koji su utvrđivali jedinstvo geografije na novoj bazi, marksističko - lenjinističkoj filozofiji. Statistički smjer u ekonomskoj geografiji postepeno je izgubio svako značenje, što nije ni čudo, jer: »Ruska buržoaska ekonomska geografija, koja je od fizičke geografije bila odijeljena ideološkim barijerama neokantovskih dualističkih teorija, nije mogla savladati nove životne zadatke koje je postavila socijalistička revolucija«. (N. N. Kolosovski, Voprosy geografii, zbornik 37, M. 1955 str. 144.)

Iako se statistički smjer u sovjetskoj ekonomskoj geografiji nije mogao razviti, ipak mnogi teorijski — po našem mišljenju duboko pogrešni — stavovi lidera te »škole« duboko su se ukorijenili i sve do danas nisu potpuno prevladani.

To je u vezi s jakim nastojanjem pojedinih predstavnika fizičke geografije da sačuvaju »specijalističku izolaciju«, a to omogućuje da se interesi »svoje« grane stave iznad interesa razvoja geografije. Takav stav osobito se proširio među stručnjacima koji su došli u geografiju »sa strane«, iz geologije, biologije, fizike.

Ali to nije ono glavno. Bitni uzrok vitalnosti neokantovskih nazora u sovjetskoj geografiji u vezi je s tim, što su se oni priklonili dogmatskim izvrtanjima marksizma u Staljinovim radovima. Konceptija jedinstva geografije osnovana na marksističko-lenjinističkoj filozofiji dugo nije bila razgrađena zato što su svi pokušaji u tom smislu doveli do neophodnosti kritike definicije geografske sredine kako je dana u »Kratkom kursu historije SKP (b)«. Geografska sredina je ondje prikazana samo kao vanjska priroda. Bitne promjene geografske sredine tobože su moguće tek u toku milijuna godina, dok se društvo mijenja u stoljećima. Prema tome, u poređenju s društvom geografska sredina je statična, ona se ne mijenja u toku mnogih generacija, a kad je tako, onda je, prvo, utjecaj sredine na društvo beznačajan, i drugo, između razvoja društva i razvoja sredine ne može biti nikakve veze. Društvo i priroda na Zemlji smatraju se kao dvije različite cjeline suprotne jedna drugoj. Otuda društvena ekonomska geografija i prirodna fizička geografija ne mogu biti grane jedne opće nauke, nego postaju potpuno različite discipline različitih nauka, fizička geografija — prirodnih a ekonomska geografija — ekonomskih nauka. Bilo kakva mogućnost postojanja kompleksne geografije isključena je i zato što se

priroda razvija u skladu sa svojim zakonima koji djeluju tobože nezavisno od društvene zakonomjernosti. Priroda SSSR-a nije se promijenila zato što je društvo u SSSR-u postalo socijalističko, tvrdi S. V. Kolesnik u svom izrazito polemičkom članku u kojem ustaje u obranu staljinističke definicije geografske sredine. (S. V. Kalesnik, *Izvestija VGO* 1, L. 1962).» Prema tome, način proizvodnje koji određuje razvoj društva (i tehnike!) tobože uopće ne utječe na prirodu. Dalje se »dokazuje« da u društvu prestaju djelovati prirodni zakoni. Društvene nauke, prema tome imaju posla samo sa društvenim zakonima, a prirodne nauke samo s prirodnim zakonima. Otuda se fizička i ekonomska geografija bave principijelno različitim zakonima pa njih zato ne treba sjedinjavati u jednu opću nauku — geografiju.

Principijelno različitim proglašavaju se i objekti proučavanja. Fizička geografija proučava geografsku sredinu (shvaćenu samo kao izvanjska priroda), a ekonomska geografija proučava razmještaj proizvodnje. Kod takvog oštrog određivanja objekta proučavanja dakako da se nije moglo govoriti o jedinstvu fizičke i ekonomske geografije. Ovakva podjela *objektivno* suprotstavlja dvije grane geografije, a u teorijskom smislu stavlja »zabranu« na bilo kakvo kompleksno geografsko istraživanje.

Pritom se potpuno zapostavlja međusobno djelovanje između društva i prirode, ignorira se neprestano djelovanje društvenih i prirodnih zakona, bez čega je nezamisliva društvena proizvodnja.

Poslije 1957. god. u sovjetskoj geografiji počela je oštra diskusija o teorijskim problemima, a posljedica toga je definitivno rušenje dogmatskih barijera koje su podignute među prirodnim i društvenim granama geografije. Geografija se sve više primjenjuje u praksi, a ne samo pojedine njene grane. Ona u sebi ujedinjuje i prirodne i društvene grane, pa se nalazi na prijelazu između prirodnih i društvenih nauka. Osnovne teorijske postavke opće geografije formulirali smo u drugim radovima od kojih su neki vjerovatno poznati jugoslavenskim geografima.

(Preveo dr T. ŠEGOTA)

3) Treba primijetiti da sva konkretna naučna djelatnost S. V. Kalesnika protivurječi sadržaju ove njegove tvrdnje. Sve stvaralaštvo ovog, bez sumnje velikog učenjaka, usmjereno je na jačanje jedinstva geografije.